๒ บ้านวังถั่ว : ภูมิปัญญาที่กำลังจะสูญหาย
Ban Wang Tua : The Disappearing Local Wisdom

กิตติสันต์ ศรีรักษา[1]

บทคัดย่อ

การศึกษาการผลิตภาชนะดินเผา ของชุมชนบ้านวังถั่ว ตำบลวังชัย อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น โดยการลงพื้นที่เพื่อสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมและสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง ในชุมชน ซึ่งประกอบไปด้วย ช่างปั้น ผู้ประกอบการและชาวบ้านในชุมชนนั้น ทำให้ทราบถึงประวัติของชุมชน วัฒนธรรม และวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่สืบทอดต่อกันมาหรือเรียกว่าเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนและชุมชนนั้นยังมีความน่าสนใจในกรณีของภูมิประเทศที่เหมาะสม มีวัตถุดิบเพียงพอสำหรับการผลิต

[1]นักศึกษาปริญญาโท สาขาวิจัยศิลปะและวัฒนธรรม คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ภาชนะดินเผาแบบดั้งเดิมหรือแบบเนื้อดินธรรมดา (Earthenware) และขบวนการทางภูมิปัญญาดังกล่าวยังคงดำเนินมาตั้งแต่อดีตจวบจนปัจจุบัน เพื่อตอบสนองการใช้งานของมนุษย์

ผลการศึกษาพบว่า ชุมชนยังยึดถือรูปแบบและวิธีการผลิตภาชนะดินเผาแบบดั้งเดิมคือ การผลิตภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินธรรมดาไม่มีการเคลือบ รูปแบบภาชนะคล้ายกับภาชนะดินเผาที่ขุดพบในแหล่งโบราณคดีโนนชัย ขบวนการผลิตภาชนะดินเผาดังกล่าว ปัจจุบันเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่น่าสนใจในกรณีของขบวนการผลิตภาชนะดินเผาแบบดั้งเดิมซึ่งเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น กล่าวคือ แม้ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีจะเอื้ออำนวยความสะดวกในการพัฒนาขบวนการผลิตก็ตาม แต่ช่างปั้นในชุมชนบางส่วนยังคงยึดถือขบวนการแบบดั้งเดิมในการผลิตอยู่โดยไม่เปลี่ยนแปลง

จึงอาจกล่าวได้ว่า การพัฒนาเทคโนโลยีเพียงอย่างเดียวอาจไม่ใช่ข้อสรุปของการสืบสานและการคงอยู่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างยั่งยืนได้ หากมองข้ามความสำคัญด้านอื่นๆ

Abstract

A study of pottery production of Wang Tua Village, Wang Chai Sub-district, Nam Phong District, Khon Kaen Province. The tools used in this research and the field research are non-participated observation, non-structured interview with people in the community which includes the local potters, entrepreneurs and villagers to learn about history of the community, culture and their way of life which passing through generations to be called the local wisdom. This community has an interesting geography which has enough raw materials for the production of traditional pottery, or the Earthenware and this local wisdom process is still remaining from the past year through present time in order to response to human use.

The result from this research shows that the community is still holding on to the traditional form and process for producing pottery, it is an earthenware pottery without glazing, the form of pottery similar to the pottery excavated at the Archaeological Non Chai. The pottery process is currently changing into an interesting direction, in the case of the traditional production which is the local wisdom. Although the progress in science and technology will facilitate to ease of the process of pottery production, but most of the local potters in the community are still remaining their traditional process.

Therefore depending on the technologies without considering to the other important factors might not be the conclusion of local wisdom to exist sustainably.

บ้านวังถั่ว: ภูมิปัญญาที่กำลังจะสูญหาย

ภาชนะดินเผาเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ที่มีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของมนุษย์มาโดยตลอดนับตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะช่วงที่มนุษย์เริ่มเปลี่ยนแปลงลักษณะการดำรงชีวิตด้วยการเร่ร่อนแสวงหาอาหารตามธรรมชาติไปสู่ลักษณะการดำรงชีวิตแบบผลิตอาหารได้เองนั้น ภาชนะดินเผามีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญต่อพัฒนาการในช่วงดังกล่าว ทั้งนี้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในประเทศไทยนั้นพบว่า ช่วงเวลาดังกล่าวนี้มีระยะเวลาระหว่าง 10,000-4,000 ปีมาแล้ว (สุรีรัตน์ บุบผา, 2551)

ในการศึกษาทางโบราณคดีนั้น ภาชนะดินเผาที่พบจากการสำรวจและขุดค้นในแหล่งโบราณคดีต่างๆ จัดเป็นหลักฐานประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญต่อการศึกษา ทั้งนี้นอกจากจะเป็นหลักฐานที่พบในปริมาณมากแล้ว ภาชนะดินเผาหรือชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเหล่านี้ยังสามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับสภาพชีวิตความเป็นอยู่และวัฒนธรรมของชุมชนในอดีตด้านต่างๆ ด้วย เช่น ที่ตั้งของชุมชน กระบวนการและแหล่งผลิต เส้นทางการติดต่อค้าขายหรือการคมนาคม ที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของชุมชนต่างๆ มีการติดต่อซึ่งกันและกันตลอดจนพัฒนาการของชุมชนนั้นๆ และยังสามารถใช้เป็นสิ่งกำหนดอายุสมัยโดยประมาณของแหล่งโบราณคดี เนื่องจาก

ภาชนะดินเผาที่คนในอดีตผลิตขึ้นในแต่ละยุคสมัยนั้น มีรูปร่างและลวดลายการตบแต่งบางประการที่เป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละยุคสมัย เช่น ภาชนะดินเผาแบบวัฒนธรรมบ้านเชียงสมัยปลาย ซึ่งจัดเป็นวัฒนธรรมยุคโลหะที่พบในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยนั้น ส่วนมากจะมีการเขียนลวดลายด้วยสีแดงลงบนพื้นผิวด้านนอกที่เป็นสีขาวนวล หรือแหล่งโบราณคดีบ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี มักจะมีลักษณะเป็นภาชนะดินเผาสีดำขัดมันหม้อสามขาหรือบางใบมีการตบแต่งด้วยลายเชือกทาบที่ผิวด้านนอก เป็นต้น (ปรีชา กาญจนคม, 2540) จากความสำคัญดังที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าภาชนะดินเผานั้นเป็นหลักฐานที่บ่งบอกถึงวิถีการดำรงชีวิต วัฒนธรรม คติความเชื่อของชุมชนในช่วงเวลานั้น โดยเฉพาะการค้นพบภาชนะดินเผาในยุคก่อนประวัติศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความน่าสนใจในกรณีของภูมิประเทศที่เหมาะสม และมีวัตถุดิบเพียงพอสำหรับการผลิตภาชนะดินเผา

ประวัติศาสตร์ที่ยาวนานมนุษย์ใช้ดินแบบธรรมดา สำหรับทำภาชนะ เครื่องใช้สอย ของเล่น ตลอดจนสิ่งที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ปัจจุบันดินชนิดนี้ยังคงใช้ผลิตภาชนะใช้สอย ใช้ในงานตกแต่ง และใช้ในงานก่อสร้าง เป็นต้น (สุขุมาลย์ เล็กสวัสดิ์, 2548) เนื่องจากเป็นดินที่เกิดจากการพัดพาของน้ำ ดังนั้นดินที่อยู่ตามแอ่งทั้ง 2 แอ่ง ในภาคอีสานจึงเป็นดินที่สามารถนำมาใช้ผลิตภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินธรรมดาได้ และในแอ่งโคราชนั้นมีแหล่งโบราณคดีที่พบภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินธรรมดานี้อยู่ทั่วไป โดยเฉพาะกลุ่มโบราณคดีโนนชัย ภาชนะดินเผาที่พบรวมอยู่กับการฝังศพมนุษย์ที่โนนชัยนี้มีลักษณะที่บ่งบอกถึงกระบวนการผลิตภาชนะดินเผาด้วยเทคโนโลยีสูงคือมีความหลากหลายในรูปแบบ การใช้แป้นหมุนในการผลิตเป็นต้น (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2550)

ภูมิประเทศของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยหรือภาคอีสานนั้น มีลักษณะคล้ายแอ่งกระทะใหญ่ 2 แอ่ง คือ 1. แอ่งสกลนคร อยู่ตอนเหนือในเขตจังหวัดเลย อุดรธานี หนองคาย สกลนคร และนครพนม ตอนเหนือและตอนตะวันออกของแอ่งมีลำแม่น้ำโขงเป็นขอบ ส่วนตอนใต้และตอนตะวันตกมีเทือกเขาภูพานตัดผ่านแบ่งกั้นแอ่งสกลนครออกจากแอ่งโคราช ลำน้ำส่วนใหญ่จะไหลจากเทือกเขาภูพาน

ลงมาทางทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงเหนือลงสู่แม่น้ำโขง ลำน้ำสำคัญๆ ได้แก่ ลำน้ำโมง ลำน้ำห้วยหลวง ลำน้ำสงคราม เป็นต้น 2. แอ่งโคราช อยู่ทางตอนใต้เป็นแอ่งที่ใหญ่กว่าแอ่งสกลนครมีลักษณะเป็นแอ่งกระทะคือ มีบริเวณที่สูงเป็นขอบอยู่โดยรอบแล้วค่อยๆ ลาดลงสู่ที่ต่ำน้ำท่วมถึงในบริเวณตอนกลางซึ่งทอดเป็นแนวยาวจากตะวันตกเฉียงใต้ตามลำแม่น้ำมูลไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือจนออกแม่น้ำโขง มีลำน้ำสำคัญคือ1. ลำน้ำมูลในเขตจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ไปออกแม่น้ำโขงในเขตจังหวัดอุบลราชธานี 2. ลำน้ำชี มีต้นกำเนิดมาจากเทือกเขาในเขตจังหวัดชัยภูมิ ไหลผ่านมารวมกับลำน้ำพองในเขตจังหวัดขอนแก่น ลำน้ำปาวในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ ผ่านจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ดและยโสธร ไปบรรจบกับแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานี (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2540) ซึ่งชุมชนในแอ่งโคราชนั้นเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงของลำน้ำมูล-ชีและสำน้ำสาขาจากการไหลรวมของลำน้ำมูล-ชีและลำน้ำสาขาต่างๆในแอ่งโคราชนี้ได้พัดพาดินแร่ธาตุต่างๆ และสิ่งเจือปน (Impurities) จนตกค้างเป็นตะกอนอยู่อย่างมากมายเกือบทั่วบริเวณ ส่วนชุมชนในแอ่งสกลนครนั้นมักกระจายกันอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มของลำน้ำ

จากข้อมูลดังกล่าวจะพบว่าการตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่จะมีปัจจัยหลักคือ แหล่งน้ำ ทั้งนี้ก็เพื่อการเพาะปลูกเป็นสำคัญ ต่อมาเมื่อมนุษย์ใช้ประสบการณ์จากการใช้ชีวิตอยู่กับการเพาะปลูกและอยู่กับดิน เรียนรู้และเข้าใจในการใช้ดิน โดยนำดินเหนียวมาปั้นเป็นรูปร่างตามที่ต้องการและผ่านกระบวนการเผาเพื่อทำให้ดินแกร่งขึ้น จนพัฒนามาเป็นภาชนะดินเผา (ธนิก เลิศชาญฤทธิ์, 2551) โดยที่ภาชนะดินเผารุ่นแรกๆ จากพื้นที่ต่างๆทั่วโลกมีลักษณะบางประการคล้ายกันคือ เป็นภาชนะประเภทเนื้อดินธรรมดา (Earthenware) ซึ่งน่าจะเป็นการเผากลางแจ้ง (Open firing) เนื้อภาชนะค่อนข้างหยาบและใช้วัตถุดิบจากธรรมชาติเป็นเนื้อผสานผสมกับดินเหนียวเช่น ทรายหรือแร่ควอทไซด์ และซากพืช เป็นต้น (สุขุมาลย์ เล็กสวัสดิ์, 2548) การตบแต่งพื้นผิวภาชนะส่วนมากใช้เทคนิคการตีประทับ (Impressing/Stamping method) การขูดขีด (Incising method) นักโบราณคดีเสนอว่าภาชนะดินเผารุ่นแรกๆ นั้นถูกผลิตขึ้นมาเพื่อใช้ในการยังชีพ เช่นหุงต้มอาหาร ต่อมาเมื่อมนุษย์มีพัฒนาการทาง

กระบวนการผลิตภาชนะดินเผามากขึ้น จากภาชนะที่ทำขึ้นเพื่อใช้ยังชีพกลายมาเป็นภาชนะที่ใช้แสดงสถานภาพทางสังคมคือ มีความประณีต บรรจง ตกแต่งอย่างพิถีพิถันแต่เปราะบางเกินกว่าจะใช้งานจริง เช่น ภาชนะดินเผาเขียนสีที่พบในแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงและภาชนะดินเผาเขียนสีที่พบที่แหล่งโบราณคดีบ้านโนนชัย ภาชนะดินเผาที่ค้นพบเหล่านั้นล้วนเป็นภาชนะประเภทเนื้อดินธรรมดาคือ การเผาด้วยอุณหภูมิต่ำประมาณ 600-900 องศาเซลเซียส (กรกฎ บุญลพ, 2551) การผลิตภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินธรรมดานี้มีการสืบเนื่องที่ยาวนานและแผ่กระจายไปตามชุมชนต่างๆ ที่ร่วมวัฒนธรรมเดียวกันเป็นพื้นที่กว้างขวาง (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2550)

ด้วยความสำคัญดังกล่าว ผู้เขียนจึงทำการศึกษาค้นคว้าและลงพื้นที่หาข้อมูลจากชุมชนที่ยังคงผลิตภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินธรรมดาในปัจจุบันของหมู่บ้านวังถั่ว ตำบลวังชัย อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นชุมชนที่อยู่ในพื้นที่บริเวณของกลุ่มโนนชัยในอดีต โดยการศึกษากระบวนการผลิตภาชนะดินเผาและปัจจัยที่มีผลต่อกระบวนการผลิต เพื่อหาความเชื่อมโยงของวิถีชีวิตของคนจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

ประวัติและความเป็นมาของบ้านวังถั่ว

บ้านวังถั่วตั้งอยู่ที่หมู่ 5 ตำบลวังชัย อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น เป็นชุมชนที่ตั้งใหม่โดยการอพยพโยกย้ายมาจากชุมชนบ้านหม้อ จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งมีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่จังหวัดนครราชสีมาหรือโคราช และมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับช่างปั้นในภาคอีสานหลายชุมชน เนื่องจากช่างปั้นชาวไทโคราชแต่เดิมเป็นกลุ่มที่มีความรู้ความสามารถในการปั้นหม้อหรือภาชนะดินเผา ซึ่งถือว่าเป็นวัฒนธรรมของช่างปั้นไทโคราช และจากการเดินทางเร่ร่อนขายและแลกเปลี่ยนเครื่องปั้นดินเผาไปตามที่ต่างๆ ของภาคอีสานทำให้เกิดชุมชนช่างปั้นไทโคราชขึ้น (ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์, 2540) โดยอาศัยความรู้จากประสบการณ์และภูมิปัญญาในการค้นหาวัตถุดิบในการผลิตภาชนะดินเผากล่าวคือช่างปั้นชาวไทโคราชจะรู้ว่าดินชนิดใดที่สามารถขึ้นรูปภาชนะได้ ยกตัวอย่างชุมชนที่เป็นช่างปั้นไทโคราชในภาคอีสาน เช่น ชุมชนบ้านหม้อ อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ชุมชนบ้านโค้งสวรรค์ อำเภอเมือง จังหวัดหนองบัวลำภู เป็นต้น ทั้ง 2 ชุมชนล้วนผลิตภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินธรรมดาเป็นหลัก แต่เดิมชุมชน

บ้านวังถั่วจะอยู่ใกล้กับลำน้ำพองเพราะมีแหล่งดินที่สามารถปั้นภาชนะดินเผาได้ บวกกับรอบบริเวณลำน้ำมีป่าไม้มากมาย ซึ่งเป็นเชื้อเพลิงสำคัญที่ใช้ในการผลิตภาชนะดินเผา จึงเกิดการตั้งชุมชนขึ้นต่อมาเมื่อเกิดน้ำท่วมในฤดูน้ำหลากจึงได้ย้ายชุมชนขึ้นไปทางทิศใต้ของลำน้ำและได้ตั้งชุมชนใหม่ขึ้นตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา และเริ่มก่อตั้งเป็นหมู่บ้านในปีพ.ศ. 2472 (ชวลิต การรื่นศรี, 2542) ปัจจุบันชาวบ้านวังถั่วยังมีการติดต่อและไปมาหาสู่กับช่างปั้นไทโคราชในชุมชนอื่นๆ อยู่เป็นประจำ บ้านวังถั่วเป็นชุมชนเดียวในจังหวัดขอนแก่นที่ยังคงมีการผลิตภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินธรรมดาอย่างต่อเนื่อง จากการสอบถามพบว่ามีการผลิตภาชนะดินเผานับย้อนหลังไปได้ประมาณ 80-100 ปี ปัจจุบันในหมู่บ้านมีประมาณ 20 หลังคาเรือน ประกอบอาชีพผลิตภาชนะดินเผาประมาณ 5 หลังคาเรือน เป็นหมู่บ้านที่มีวิถีการดำเนินชีวิตอยู่กับภาชนะดินเผาและส่งขายตามสถานที่ต่างๆ เพื่อหารายได้เลี้ยงครอบครัว แม้บางครอบครัวจะไม่ได้ผลิตภาชนะดินเผาเอง แต่ก็รับเอาภาชนะที่ผลิตในชุมชนมาวางขายบริเวณหน้าบ้านของตัวเอง

จากข้อมูลดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการเลือกภูมิประเทศในการตั้งถิ่นฐานเพื่อการดำรงชีวิตและประกอบอาชีพที่ตนถนัดของมนุษย์ในอดีตและปัจจุบันสามารถดำเนินการได้ด้วยภูมิปัญญาและประสบการณ์ที่ถ่ายทอดกันมา ทำให้กระบวนการผลิตภาชนะดินเผาในรูปแบบเนื้อดินธรรมดายังคงดำเนินไปอย่างเป็นพลวัต เพื่อตอบสนองการใช้งานของมนุษย์ทุกยุคสมัย และสิ่งที่จะทำให้เห็นถึงประสบการณ์และภูมิปัญญาของช่างปั้นภาชนะดินเผาคือ กระบวนการผลิต ดังนั้นการศึกษากระบวนการผลิตภาชนะดินเผาของบ้านวังถั่วในสภาพปัจจุบัน ที่มีรูปแบบและกระบวนการผลิตแบบดั้งเดิมจึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่จะทำให้เข้าใจถึงกระบวนการทางภูมิปัญญาที่สืบเนื่องมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์

รูปแบบภาชนะดินเผาของชุมชนบ้านวังถั่ว

บ้านวังถั่วยังยึดถือรูปแบบและวิธีการผลิตภาชนะดินเผาแบบดั้งเดิมคือ การผลิตภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินธรรมดาไม่มีการเคลือบ รูปแบบภาชนะคล้ายกับภาชนะดินเผาที่ขุดพบในแหล่งโบราณคดีโนนชัย เช่น หม้อน้ำแบบมีเชิง และก้นกลม

จากการสังเกตพบว่า ชุมชนแห่งนี้ผลิตภาชนะก้นกลมเป็นส่วนใหญ่ และจากการสอบถามพบว่า หม้อก้นกลมเป็นรูปทรงแรกๆ ที่ผลิตกันในชุมชน โดยได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ ต่อมาได้มีการพัฒนารูปทรงตามความต้องการของผู้บริโภค รูปแบบผลงานในปัจจุบันที่มีให้เห็นคือ หม้อมีฝา แบบมีเชิงและไม่มีเชิง (หม้อก้นกลม) ตุ่มน้ำมีฝา กระถางขนาดต่างๆ กระถางปลูกกล้วยไม้ และรับทำตามแบบที่ลูกค้ากำหนดมา จากการสังเกตพบว่า หม้อก้นกลมที่ผลิตที่บ้านวังถั่วมีรูปแบบและลักษณะคล้ายกับภาชนะดินเผาที่พบในแหล่งโบราณคดีบ้านโนนชัยคือ เป็นภาชนะประเภทหม้อทรงกลม ก้นกลม คอภาชนะกว้างและสั้น มีลวดลายจากการขูดขีด และตีประทับบริเวณไหล่และรอบภาชนะ ขนาดของภาชนะที่พบที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติจังหวัดขอนแก่น มีขนาดตั้งแต่เส้นผ่าศูนย์กลาง 2 นิ้ว ไปจนถึง 12 นิ้ว ซึ่งมีขนาดใกล้เคียงกับภาชนะดินเผาของบ้านวังถั่วลักษณะของเนื้อดินเป็นประเภทเนื้อดินธรรมดา แสดงให้เห็นว่าภาชนะดินเผาประเภทหม้อก้นกลมมีความสัมพันธ์ในหลายมิติระหว่างอดีตและปัจจุบัน

กระบวนการผลิตภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินธรรมดา บ้านวังถั่ว: หม้อก้นกลม

ดินเหนียวคือวัตถุดิบที่สำคัญที่สุดในการผลิตภาชนะดินเผาเนื่องจากชุมชนต่างๆ ในกลุ่มโนนชัยนั้นกระจายอยู่ในบริเวณที่ราบขั้นกระไดทางทิศใต้ของเทือกเขาเพชรบูรณ์และเทือกเขาภูพาน เรียกว่าอยู่ในบริเวณที่เป็นขอบแอ่งกระทะของแอ่งโคราช ดินที่พบในบริเวณแหล่งน้ำและลำน้ำต่างๆ จึงเป็นดินที่ถูกพัดพาเคลื่อนย้ายจากแหล่งกำเนิดเดิมในธรรมชาติ ซึ่งเป็นแหล่งดินที่อยู่บนเทือกเขา การพัดพาของน้ำในฤดูน้ำหลากทำให้เกิดการเสียดสีและตกตะกอนของดิน หิน และแร่ธาตุต่างๆ ดินชนิดนี้เรียกว่าดินทุติยภูมิ (Secondary clay) หรือบางคนเรียกว่าดินที่เกิดจากตกตะกอน (สุขุมาลย์ เล็กสวัสดิ์, 2548) และดินที่พบตามบริเวณริมตลิ่งของลำน้ำพองบริเวณชุมชนบ้านวังถั่วก็เช่นกันดินชนิดนี้สามารถนำมาใช้งานได้ง่ายเนื่องจากมีความเหนียวและยืดหยุ่นในตัวเอง และเป็นดินที่มีเนื้อละเอียดซึ่งมีแร่ธาตุต่างๆ มากมายทำให้มีผลต่อสีของดิน เช่น สีน้ำตาง เทา ดำ แดง เหลือง เป็นต้น ดินชนิดนี้จะทนไฟได้น้อยมีความหดตัว

สูงมาก หากใช้ปั้นภาชนะเดี่ยวๆ จะทำให้เกิดการแตกร้าวได้ง่าย ดังนั้นเวลาปั้นช่างปั้นจะนำดินเชื้อผสมลงในเนื้อดินที่จะปั้นเพื่อลดการแตกหักเสียหายของภาชนะ

แหล่งดินเหนียว ริมลำน้ำพอง

กระบวนการผลิตที่สำคัญอย่างแรกคือ**การนวดดิน** ซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญในการผลิตภาชนะดินเผา ในชุมชนบ้านวังถั่ว โดยมีการเตรียมดินดังนี้

1. นำดินเหนียวที่ขุดจากริมตลิ่งของลำน้ำพองมาหมักน้ำและคัดเอาเศษวัชพืชออก ทิ้งไว้ 1 คืน

2. นำดินเหนียวที่แช่น้ำ 1 คืนมานวดผสมกับดินเชื้อและทรายในอัตราส่วน ดินเหนียว 2 ถัง ทราย 1 ถัง ดินเชื้อ 2 ถัง โดยใช้เท้าเหยียบย่ำจนกว่าจะเข้ากันดี หมักทิ้งไว้อีก 1 คืน

3. นวดดินกับดินเชื้อและทรายด้วยการย่ำไปมาจนกว่าเนื้อดินและส่วนผสมเข้าเป็นเนื้อเดียวกัน แล้วจึงนำไปใช้งาน

วิธีการทำดินเชื้อ คือ นำดินเหนียวที่ขุดมาได้คลุกกับแกลบปั้นเป็นก้อนๆ ตากแดดจนแห้งแล้วจึงนำไปเผาโดยการสุมไฟประมาณ 1-2 ชั่วโมง จากนั้นจึงนำไปตำให้ละเอียด ร่อนด้วยตะแกรงละเอียด แยกเก็บไว้เพื่อเตรียมนำไปใช้

ดินเชื้อที่เผาแล้ว

การตำ ดินเชื้อเพื่อนำไปร่อน

ขั้นตอนการเตรียมดินสำหรับขึ้นรูปภาชนะ รวมทั้งขั้นตอนการเผาและจำหน่ายนั้น โดยส่วนใหญ่จะเป็นหน้าที่ของผู้ชาย ส่วนผู้หญิงจะมีหน้าที่ขึ้นรูปภาชนะหรือเรียกว่า การตีหม้อ

การขึ้นรูปภาชนะ: การตีหม้อก้นกลม

ในชุมชนบ้านวังถั่วส่วนใหญ่ผู้หญิงจะทำหน้าที่ขึ้นรูปภาชนะ โดยจะเริ่มทำงานตั้งแต่เช้าจนถึงเย็น จากการสอบถามพบว่าช่างตีหม้อ 1 คน สามารถตีหม้อได้วันละ 10-15 ใบ ซึ่งมีขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. นำดินที่นวดเสร็จแล้ว ปริมาณตามขนาดที่ต้องการจะปั้น เช่น หม้อก้นกลมขนาดปกติทั่วไป ใช้ดินปั้นประมาณ 2 กิโลกรัม (น้ำหนักของดินที่หมาด) วางบนพะมอน (แป้นหมุน)หรือ ตอไม้ จัดทรงให้เป็นทรงกระบอกเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 6 นิ้ว สูงประมาณ 20 เซนติเมตร

2. ใช้ท่อนไม้ขนาดเท่าด้ามจอบ เจาะตรงกลางก้อนดินให้ทะลุถึงพื้นแป้น

3. ใช้ปลายฝ่ามือสอดเข้าไปในรูตรงกลางของท่อนดิน บีบโดยรอบๆ จนรูขยายกว้างขึ้นให้มือสามารถล้วงเข้าไปได้ทั้ง 2 มือ

4. ใช้มือข้างหนึ่งสอดเข้าไปในรูกลางท่อนดิน โดยใช้มืออีกข้างประคองในระดับเดียวกัน

ออกแรงบีบและดึงให้ก้อนดินขยายออกในขณะที่หมุนแป้นไปด้วย (ช่างปั้นบางคนอาจจะใช้วิธีเดินรอบตอแทนการหมุนพะมอน โดยใช้ผ้าหรือกระดาษลังเป็นอุปกรณ์ช่วยในการรีดดิน)

5. เมื่อดึงหรือรีดดินได้ขนาดใกล้เคียงกับขนาดที่ต้องการ จากนั้นจึงใช้หินดุสอดเข้าไปข้างในแล้ว ใช้ไม้แป้นตีโดยรอบนอกภาชนะ โดยให้หินดุกับไม้แป้นตีให้สัมพันธ์กันเพื่อสร้างรูปทรง และให้ได้ความหนาสม่ำเสมอทั้งภาชนะ

6. เมื่อได้ภาชนะขนาดที่ต้องการแล้ว นำดินที่นวดเตรียมไว้อีกส่วนมาต่อกับภาชนะบริเวณขอบปากเพื่อจะทำคอภาชนะ โดยกดดินที่นำมาเพิ่มให้แน่นเป็นเนื้อเดียวกับตัวภาชนะ ดึงขึ้นมาโดยรอบสูงประมาณ 2 นิ้ว

7. นำภาชนะออกจากพะมอนไปพึ่งแดดอ่อนๆ จนดินขอบปากภาชนะแข็งตัวพอสมควร จากนั้นจึงตีปิดก้น โดยการสอดหินดุเข้าไปในภาชนะจากนั้นใช้ไม้แป้นตีโดยรอบภาชนะบริเวณที่เป็นก้นให้เนื้อดินยืดและปิดทับบริเวณก้นภาชนะ ชาวบ้านเรียกว่าการตีจอดก้น จากนั้นนำไปผึ่งในร่มรอจนเนื้อดินมีความหมาดพอสมควร

8. นำภาชนะที่ตีปิดก้นเรียบร้อยแล้วมาทำการตกแต่งบริเวณไหล่ภาชนะโดยการตีประทับรอบไหล่ภาชนะด้วย ไม้สัก ที่มีลวดลายต่างๆ ซึ่งเป็นขั้นตอนสุดท้าย จากนั้นนำภาชนะที่สำเร็จแล้วไปพึ่งไว้ในที่โล่งใต้หลังคา รอจนแห้งสนิทแล้วจึงนำไปเผา

การขึ้นรูปภาชนะบนพะมอน

การตีจอดก้น

หินดุ

ไม้แป้น

ไม้สัก

เนื่องจากช่างปั้นในหมู่บ้านจะเป็นผู้หญิงเสียส่วนใหญ่ ขั้นตอนต่างๆ ในการขึ้นรูปภาชนะจึงดำเนินควบคู่ไปกับการทำงานบ้าน จากการสังเกตและสอบถามช่างปั้นในชุมชนพบว่าขั้นตอนการขึ้นรูปของช่างปั้นที่นี่จะทำงานในลักษณะไม่รีบร้อนค่อยๆ ทำตามความสะดวกและเวลาที่เหลือจากการทำงานบ้าน เรียกได้ว่าทำงานปั้นภาชนะเป็นงานอดิเรกก็ว่าได้ ยกเว้นกรณีที่มีรายการสั่งสินค้าจากลูกค้า ช่างปั้นจะใช้เวลาปั้นตลอดทั้งวัน

กระบวนการเผาภาชนะของบ้านวังถั่ว

การเผาภาชนะของบ้านวังถั่วเป็นการเผาแบบกลางแจ้ง คนที่เผาส่วนใหญ่จะเป็นผู้ชาย โดยการนำภาชนะที่แห้งสนิทในจำนวนที่มากพอ ในการเผาแต่ละครั้งจะมีภาชนะเฉลี่ยประมาณ 50-80 ใบ หรืออาจจะถึง 100 ใบ แล้วแต่จำนวนภาชนะที่มีวางซ้อนกันประมาณ 2 ชั้น

วัตถุดิบที่ใช้ในการเผาคือฟางข้าว ไม้ไผ่ และเศษไม้แห้ง การเผาภาชนะเริ่มจากการก่อตระแกรงด้วยไม้ไผ่และเศษไม้โดยใช้ลำต้นกล้วยที่ตัดเป็นท่อนวางเป็นเส้าขนาดเล็กใหญ่ตามจำนวนภาชนะที่จะเผา วางชิ้นงาน สุมฟาง เริ่มจากเผาฟางก่อนประมาณครึ่งชั่วโมง ซึ่งจะมีควันมาก ดังนั้นบริเวณที่จะใช้ในการเผาจะอยู่ห่างชุมชนไปทางท้ายหมู่บ้าน จากนั้นก็สุมไฟไปเรื่อยๆ และจะเร่งไฟในระยะสุดท้ายโดยการสุมฟาง ใช้เวลาในการเผาประมาณ 1-2 ชั่วโมง จากการสอบถามพบว่าโดยส่วนใหญ่ใช้เวลาในการเผาแต่ละครั้งไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับปริมาณภาชนะที่นำมาเผา

การเผาส่วนใหญ่จะเริ่มเผาตั้งแต่รุ่งเช้า พอแดดออกก็เริ่มจุดไฟ โดยจะค่อยๆ เริ่มเผาฟางที่กลบภาชนะทั้งหมดอย่างช้าๆ และสม่ำเสมอประมาณ 1-2 ชั่วโมง แล้วจึงค่อยๆเพิ่มปริมาณฟางให้ความร้อนสูงขึ้น และรักษาอุณหภูมิให้สม่ำเสมอ ประมาณ 1 ชั่วโมง จากนั้นจึงสุมไฟให้แรงขึ้นโดยใช้กิ่งไม้แห้งและฟางเพื่อให้ได้ความร้อนที่สูงที่สุดในชั่วโมงสุดท้าย จากนั้นจึงปล่อยให้กองไฟค่อยๆ มอดลงอย่างช้าๆ รอจนกองไฟเย็นลง ประมาณ 1-2 วันจึงนำภาชนะออกมาได้

ในขณะที่ทำการเผานั้นจำเป็นต้องมีคนดูไฟตลอดเวลาเพื่อรักษาความร้อนให้มีอุณหภูมิที่สม่ำเสมอ และก่อนจะเผาทุกครั้งต้องมีการตรวจสอบภูมิอากาศ โดยส่วนใหญ่จะนิยมเผากันตอนหน้าหนาวไปจนหมดฤดูแล้ง เป็นการทำกิจกรรมเสริมระหว่างรอทำนาในฤดูฝน ในปัจจุบันภาครัฐได้เข้ามาช่วยเหลือโดยการสร้างเตาเผาทำให้สามารถเผาภาชนะได้ทุกฤดู แต่ชาวบ้านบางกลุ่มก็ยังคงใช้การเผาในรูปแบบเดิมเพราะถึงแม้การเผาโดยใช้เตาเผาจะทำให้ได้ผลผลิตที่สมบูรณ์และเสียหายน้อยกว่าการเผาแบบกลางแจ้งก็ตาม แต่ชาวบ้านก็ยังคงใช้การเผาในรูปแบบเดิมเพราะไม่ต้องซื้อฟืนมาใช้ในการเผาในเตา ซึ่งปัจจุบันฟืนมีราคาสูงและหาได้ยากกว่าฟาง

ขณะเดียวกันขั้นตอนในการเผาชาวบ้านยังไม่คุ้นเคยและไม่ชำนาญทำให้ชาวบ้านบางส่วนยังพอใจที่จะใช้กระบวนการเผาแบบดั้งเดิม

จากการศึกษากระบวนการผลิตภาชนะดินเผาบ้านวังถั่ว สังเกตได้ว่ากระบวนการต่างๆ นั้น เป็นกระบวนการพื้นฐานในการผลิตภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินธรรมดา ซึ่งเป็นกระบวนการที่ไม่ซับซ้อนและเป็นกระบวนการผลิตที่ดำเนินมาอย่างยาวนานตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคปัจจุบัน

ปัจจัยที่มีผลต่อกระบวนการผลิต

1. ช่างปั้น จากการสังเกตุพบว่าโดยทั่วไปช่างปั้นหรือช่างตีหม้อจะเป็นผู้หญิงโดยเฉพาะการผลิตภาชนะดินเผาแบบธรรมดา ซึ่งพบโดยทั่วไปตามชุมชนต่างๆ และปัจจุบันช่างปั้นในหมู่บ้านวังถั่วมีจำนวนน้อยลงทุกที เพราะช่างปั้นส่วนใหญ่จะเป็นวัยกลางคนขึ้นไปแทบจะไม่มีเยาวชนหรือคนหนุ่มสาวที่เป็นช่างปั้นในบ้านวังถั่ว ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า คนหนุ่มสาวในหมู่บ้านส่วนใหญ่จะออกไปทำงานในตัวจังหวัดหรือจังหวัดใกล้เคียง และไปทำงานโรงงานในกรุงเทพฯ เมื่อสอบถามวัยรุ่นในชุมชนจะได้คำตอบว่าส่วนมากอยากจะหางานทำในตัวจังหวัดหรือในกรุงเทพฯ มากกว่าที่จะเป็นช่างปั้น ยกเว้นถ้าไม่มีงานอื่นก็อาจจะฝึกตีหม้อก็เป็นได้

2. การตลาด นอกจากจะมีลูกค้ามาซื้อถึงหมู่บ้านแล้ว ในบางครั้งหากผลิตภัณฑ์มีจำนวนมากชาวบ้านก็จะช่วยกันเหมารถออกไปเร่ขายตามชุมชนใกล้เคียง แต่ปัจจุบันภาชนะดินเผาที่ผลิตอยู่แทบจะไม่พอขายเนื่องจากกระบวนการผลิตไม่มีความสม่ำเสมอทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความพอใจและปัจจัยหลายอย่างของผู้ผลิตหรือช่างปั้นเอง ทำให้ไม่สามารถจัดการเรื่องการตลาดให้เป็นระบบได้ อีกทั้งยังขาดการประชาสัมพันธ์ ทำให้มีคนรู้จักภาชนะดินเผาบ้านวังถั่วไม่กว้างขวางเท่าที่ควร

3. วัตถุดิบ เป็นปัจจัยที่สำคัญและมีความจำเป็นซึ่งมีปัญหาในขณะนี้คือเชื้อเพลิงในการเผา จากการสอบถามพบว่าการเผาแต่ละครั้งจะต้องใช้ฟางข้าวที่เกี่ยวด้วยมือและปลายกิ่งไม้ยูคา ซึ่งต้องใช้เงินในการเผาแต่ละครั้งประมาณ 400-500 บาทต่อการเผา 1 ครั้ง (ประมาณ 80-100 ชิ้น) ปัจจุบันราคาเชื้อเพลิงมีแนวโน้มจะสูงขึ้นในอนาคต

4. รูปแบบของภาชนะ ในชุมชนบ้านวังถั่วมีความหลากหลายในรูปแบบน้อยมาก จากการสังเกตพบว่ามีอยู่ไม่เกิน 5-6 รูปแบบคือ

หม้อมีฝา (ก้นกลม, มีเชิง)	ราคาใบละ 25-40 บาท
ตุ่มน้ำมีฝาปิด	ราคาใบละ 40-50 บาท
กระถางขนาดใหญ่	ราคาใบละ 25-40 บาท
กระถางขนาดเล็ก	ราคาใบละ 20 บาท
กระถางปลูกกล้วยไม้	ราคาใบละ 20 บาท

นอกจากผลิตภัณฑ์ที่มีในชุมชนเหล่านี้แล้วบางครั้งก็มีลูกค้าสั่งรายการสินค้ารูปแบบต่างๆ และราคาจะเป็นไปตามข้อตกลงระหว่างช่างปั้นกับลูกค้า

รูปแบบภาชนะของชุมชนบ้านวังถั่วในปัจจุบัน

เตาเผาภาชนะดินเผาที่ทางหน่วยงานของรัฐฯเข้ามาสร้างให้กับชุมชน

สรุป จากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลและลงพื้นที่สอบถาม ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ของภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินธรรมดาที่พบในแหล่งโบราณคดีกลุ่มโนนชัยในอดีต กับภาชนะดินเผาบ้านวังถั่วในปัจจุบัน โดยเฉพาะกระบวนการผลิตภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดินธรรมดานี้เป็นกระบวนการผลิตแบบพื้นบ้าน และเป็นไปได้ที่กระบวนการผลิตลักษณะนี้จะเป็นกระบวนการผลิตในลักษณะเดียวกัน ซึ่งเป็นกระบวนการผลิตและการใช้เทคโนโลยีระดับสูงยุคแรกๆ ของภาชนะดินเผา และยังคงสืบเนื่องมาจนปัจจุบันทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แม้ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีจะเอื้ออำนวยความสะดวกในกระบวนการผลิตภาชนะดินเผาชนิดเนื้อดินธรรมดานี้ก็ตาม แต่ช่างปั้นในชุมชนบ้านวังถั่วยังคงยึดถือรูปแบบและกระบวนการดั้งเดิมในการผลิตภาชนะดินเผาซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่ถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษอยู่ต่อไป จึงกล่าวได้ว่าเทคโนโลยีอาจไม่ใช่ข้อสรุปของการคงอยู่หรือการสืบสานศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังนั้นเราจึงควรให้ความสำคัญกับปัจจัยด้านอื่นๆ ที่รวมไปถึงการรวมกลุ่มช่างปั้นภายในชุมชน การถ่ายทอดภูมิเยาวชน

รุ่นใหม่ การสร้างตลาดที่มารองรับผลผลิต การประชาสัมพันธ์ให้ผู้บริโภคตระหนักถึงคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่น สิ่งเหล่านี้อาจจะเป็นแนวทางการแก้ไขปัญหาของชุมชนบ้านวังถั่วได้ดีกว่าการพึ่งพาเพียงแต่เทคโนโลยี

เอกสารอ้างอิง

กรกฎ บุญลพ. **มนุษย์กับภาชนะดินเผา : จากอดีตกาลสู่โลกสมัยใหม่.** กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2551.

ชวลิต การรื่นศรี. **การส่งเสริมและพัฒนาการประกอบอาชีพเครื่องปั้นดินเผา.** มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2542.

ธนิก เลิศชาญฤทธิ์. **มนุษย์กับภาชนะดินเผา : จากอดีตกาลสู่โลกสมัยใหม่.** กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2551.

ปรีชา กาญจนาคม. **ภาชนะดินเผา.** กรุงเทพฯ : โบราณคดี, 2540.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **แอ่งอารยธรรมอีสาน แฉหลักฐานโบราณคดีพลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย.** กรุงเทพฯ : มติชน, 2540.

ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์. **ชุมชนเครื่องปั้นดินเผา.** มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2540.

สุรีรัตน์ บุบผา. **ภาชนะดินเผากับมนุษย์: ภายใต้แนวคิดเรื่องระบบนิเวศน์ของภาชนะดินเผา.** กรุงเทพฯ : สามลดา, 2551.

สุขุมาล เล็กสวัสดิ์. **เครื่องปั้นดินเผา พื้นฐานการออกแบบและปฏิบัติงาน.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **เครื่องปั้นดินเผาและเครื่องเคลือบกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมของสยาม.** กรุงเทพฯ : มติชน, 2550.